

Надійшла до редакції 23.01.2012 р.

УДК 81'1

ЛІНГВІСТИЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ В КОНЦЕПЦІЇ С. Д. КАЦНЬЕЛЬСОНА

О. В. Карат

Донбаський державний педагогічний університет

Реферат. Дослідження діахронічних універсалій є зараз пріоритетною галуззю лінгвістичної типології. Саме тому нами здійснено спробу пошуку та аналізу діахронічних універсалій у доробках мовознавців досліджуваного періоду. Статтю присвячено висвітленню концепції С. Д. Кацнельсона стосовно лінгвістичних універсалій взагалі та діахронічних універсалій зокрема на тлі інших поглядів щодо досліджуваної проблеми. Надано ступені еволюції універсологічної думки мовознавця. Продемонстровано найцікавіші результати універсологічних розвідок ученого. Доведено, що С. Д. Кацнельсон не лише пропонує власне бачення низки мовних універсалій, але й прогнозує своєю науковою творчістю виявлення діахронічних універсалій.

Ключові слова: лінгвістичні універсалії, діахронічні універсалії, синхронічні універсалії.

Метою статті є розкриття специфіки дослідження лінгвістичних універсалій у працях С. Д. Кацнельсона.

Універсалії мови завжди характеризуються як суто емпіричні та індуктивні судження про мову. Саме тому мовні універсалії вважаються емпіричним фундаментом сучасної типології. Вони трактуються як „спільні, суттєві ознаки, що виявляються в усіх або більшості мов світу” [4, с. 320]. Ці ознаки постулюються у вигляді гіпотез, які перевіряються потім на емпіричному матеріалі конкретних мов. Іншими словами, лінгвістична універсологія є теоретичною й дедуктивною дисципліною. Тому деякі мовознавці вважають, що загальна теорія мови – це передусім теорія мовних універсалій.

Автори „Меморандума про мовні універсалії” постулюють, що „мовні універсалії за своєю природою є узагальненими висловлюваннями про ті властивості і тенденції, які притаманні будь-якій мові і розділяються усіма, хто розмовляє цією мовою” [1, с. 118]. Саме тому універсалії складають найбільш загальні закони лінгвістики.

Інша лінія діахронічних досліджень досліджуваного періоду була репрезентована здебільшого працями германістів (С. Д. Кацнельсон, А. В. Десницька, М. М. Гухман, В. М. Жирмунський). Цей факт не був випадковим. В останніх працях М. Я. Марра неодноразово висловлювалося положення про архаїчний характер германських мов, що зберегли пережитки яфетичного мовного типу. Ця ідея була свого часу підтримана Ф. Ф. Брауном, який висував гіпотезу про наявність яфетичного субстрату в германській групі мов.

Аналізуючи такі лінгвістичні погляди, М. М. Гухман пише: «При всій непереконливості фактів, що наводилися М. Я. Марром і Ф. Ф. Брауном, сама гіпотеза про архаїчний характер германських мов була пов'язана з пошуками, що намітилися і в іноземному мовознавстві: класичні концепції традиційної компаративістики, згідно з якими всі основні особливості германських мов зводилися до втрати індоєвропейської спадщини, починають переглядатися саме в 30-і роки» [2, с. 77].

Типологічні пошуки радянських мовознавців на матеріалі германських та індоєвропейських мов ґрунтувалися на межі впливу М. Я. Марра, І. І. Мещанінова, з одного боку, та іноземної компаративістики – з іншого, причому у працях окремих авторів ступінь впливу цих двох течій була зовсім не однаковою. У зв'язку з цим різним було й співвідношення філософсько-гносеологічних і суто лінгвістичних проблем. Найбільш широко філософсько-гносеологічне тлумачення мовних фактів давали дослідження С. Д. Кацнельсона.

У науковій творчості Соломона Давидовича Кацнельсона можна виділити декілька головних напрямів. Це, передусім, дослідження співвідношення мови та мислення, що учений розглядав в історико-типологічній перспективі. Це і лінгвістична типологія взагалі, діахронічна та синхронічна, контенсивна та фонологічна, що він її опрацьовував на матеріалі різних мов з урахуванням діалектики універсального та ідіотнічного.

Наукова діяльність С. Д. Кацнельсона бере початок у 30-і рр. Уже в першій своїй значущій роботі – монографії «До генезису номінативного речення» (1936 р.) – учений виступив як один з перших дослідників історико-типологічного напрямку. Цю тематику він продовжив на іншому матеріалі і значно поглибив в другій своїй книзі «Історико-граматичні дослідження. I. Із історії атрибутивних відносин» (1949 р.).

У вищезазначених дослідженнях С. Д. Кацнельсон, спираючись на пережиткові явища в синтаксисі і морфології індоєвропейських мов та враховуючи типологічні паралелі в мовах, генетично неспоріднених, намагається реконструювати ранні етапи розвитку граматичної будови. Він визначає ці етапи як «дономінативний» (саме ергативний) та «давній номінативний» і намагається відчуті специфічні особливості мислення, що є підґрунтям цих ступенів розвитку мовних структур.

Праці 30-х – 40-х рр. є характерними для того часу; в них можна спостерігати відгуки положень так званого «Нового вчення про мову» академіка М. Я. Марра. Саме положення про стадіальний розвиток мов, їх порівняння незалежно від їхнього ж походження та ін. сприймалися С. Д. Кацнельсоном як більш значущі.

Але по суті більш, ніж ідеї М. Я. Марра, на вченого вплинула лінгвістична спадщина О. О. Потебні. В працях видатного російського мовознавця XIX ст. його зацікавило намагання простежити розвиток абстрактного мислення і виявити поступове становлення його сучасних норм. Саме в цьому полягає сутність праць С. Д. Кацнельсона певного періоду. Так, у статті «Мова поезії та первинно-образне мовлення» (1947 р.) він розглядає ту ж проблему, але у сфері семантики на матеріалі архаїчної австралійської мови аранта, слова якої є своєрідно полісемантичними. У цій статті він зазначає, що первинна думка стала базою розвитку раціонального мислення майбутніх епох: «у найбільш повному та безпосередньому вигляді раціональний зміст первинної думки можна знайти в фактах первинної мови як практичної свідомості цієї епохи» [3, с. 88]. Автор також описує граматичний бік, що пов'язаний з такою особливістю первинного мислення, сутність якої полягає в наявності єдиного недиференційованого образного імені, що замінює в таких мовах як іменники, так і прикметники.

Цікавою думкою С. Д. Кацнельсона у вищезазначеній статті є положення про динамічний універсалізм мислення, що його завжди учений пов'язує з розвитком мови. Він пише про те, що внаслідок певного розмежування думки первинні образні поняття надають місце узагальненим родовим поняттям предметів та їх властивостей: «Розмежування понять про предметний субстрат та про зовнішні ознаки і властивості предметів і уособлення відповідних категорій в мові є необхідним результатом розумового прогресу... Якщо метафора і нагадує деякими своїми особливостями первинне образне слово, то в цілому, всім своїм змістом, всіма своїми

зв'язками в живому контексті поетичного мовлення вона знаменує собою кардинальні здвиги в розвитку мови і мислення та поглиблення пізнання речей» [3, с. 106].

Така ж думка висловлюється і у підрозділі праці «Мова і мислення» «Генезис елементарних понятійних структур». Тут С. Д. Кацнельсон говорить про те, що встановлена психологією зміна якісно різних етапів у розвитку мислення та мовлення дає підстави вважати, що формальні поняття є відносно пізнім історичним досягненням. «Формальні поняття – це <...> родові поняття, що засновані на розмежуванні індивіда і рода, субстанції і властивості. Формальними такі поняття стають не зразу; родові поняття виникають як поняття змістовного знання про речі і залишаються ними до тих пір, доки подальший ріст пізнавальної спроможності людей, зумовлений ускладненням форм суспільної практики, не призводить до накопичення знань, які виходять за межі таких понять» [3, с. 31].

У статті «Про граматичні категорії» (1948 р.) С. Д. Кацнельсон висвітлює низку важливих питань загальної граматичної теорії. Саме в цій статті вперше висунуто поняття синтаксичної сполучуваності (валентності), що автор трактує як «властивість слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами» [3, с. 126]. В даній статті учений обґрунтовує розширене розуміння морфології та її розділення на «флексивну» та «синтаксичну», своєрідно взаємодіюче з виділенням морфологічних категорій «загального» та «приватного порядку», тобто універсальних та ідіоетнічних, а серед останніх – «вторинних формалізованих категорій», а саме роду, класу, відмінку тощо.

У вищезазначеній статті С. Д. Кацнельсон поглиблює опрацювання техніки стадіального аналізу. Він пише, що розробити цю техніку – «означає показати якомога докладно, як у самій мові здійснюється перехід від морфологічних явищ до пластів основних категорій мовлення <...>. Стадіальний аналіз передбачає низку послідовних фаз граматичного дослідження, послідовне сходження зі ступені на ступінь. Поки не досягнуто в процесі опрацювання лінгвістичного матеріалу останньої ступені – конкретно-історичні категорії, до тих пір в руках дослідника не стадіально-типологічна класифікація мов, а сурогат її» [3, с. 108-109].

Також лінгвіст позначає головні типи граматичних категорій з точки зору їх відношення до стадіального аналізу, шляхи окреслення приблизних контурів нового членування граматичних дисциплін і, принаймні, підкреслення незвичайної актуальності пошуків в галузі розробки техніки граматичного аналізу і у зв'язку з цим зупиняється на проблемі розмежування морфології та синтаксису.

Безперечно цінними є ідеї С. Д. Кацнельсона, що викладені у підрозділі «Суплетиви займенників в германських мовах та генезис номінативного речення» в межах розділу «Історична типологія». Вони безпосередньо реалізуються в конкретних мовних універсалах діахронічного характеру. Наприклад, наслідуючи висновки, що витікають з дослідження німецького лінгвіста Остгофа, С. Д. Кацнельсон зазначає: «наявність етимологічно гетерогенних елементів у суплетивному ряду свідчить про те, що два або декілька значень, які були репрезентовані як різні на більш ранньому ступені мови, зійшлися в одну систему, будучи, з точки зору більш пізньої епохи, морфологічними варіантами одного основного значення» [3, с. 161].

Ось як учений трактує генезис номінативного речення: «всі гіпотези стосовно найпізнішого походження номінативного речення і про передування йому такої стадії в розвитку речення, на якій є відсутніми називний відмінок та залоги, повисли б у повітрі, якби в ергативній конструкції ми не мали б засвідченою цю ранню стадію» [3, с. 165]. Своєрідність цієї конструкції, за С. Д. Кацнельсоном, полягає в тому, що замість основних відмінків номінативної будови – називного та знахідного – тут є в наявності відмінки ергативний та пасивний, що значно

відрізняється від перших двох за своєю функціональністю. З різноманітними відхиленнями така будова речення засвідчена у яфетичних мовах, індокитайських, папуаських, австралійських, частково індоєвропейських.

У підрозділі «Номінативна будова мовлення. Атрибутивні і предикативні відносини» С. Д. Кацнельсон наводить низку висновків (які, на нашу думку є висвітленням певних діахронічних універсалій у синтаксичній галузі), що ґрунтуються на відповідних поглядах О. О. Потебні. Учений пише: «якщо будь-який атрибут давньої будови однаково безпосередньо відноситься до предмета, то характер відношення його до предмета при цьому все ж не завжди однаковий» [3, с. 169]. Давня будова розрізняє двобічне відношення атрибута до предмета, що знаходить своє відбиття у специфічній еволюції ступенів порівняння і в утворенні двох типів флексії прикметників, які у більшій чи меншій мірі стабілізувалися у різних індоєвропейських мовах. Йдеться про розрізнення атрибутів суттєвих та несуттєвих. Аналіз уживання відповідних форм показав, що ця різниця певним чином еволюціонує і видозмінюється у межах давньої номінативної будови. Різницю між суттєвими та несуттєвими ознаками С. Д. Кацнельсон розуміє як дещо абсолютне. Суттєвою на цій фазі розвитку є ознака постійна, стійка і типова, що своїми основними рисами нагадує «епічний епітет» (термін С. Д. Кацнельсона), несуттєвою ознакою є будь-яка термінова, непомітна ознака. Пізніше різниця постійних та непостійних ознак переходить у протилежність ознак родових і індивідуальних. У процесі виділення понять роду та особи родова ознака, що раніше була суттєвою для будь-якого предмета даного роду, виявляється недостатньою для виділення даного одиничного предмета та несуттєвою для нього. Граматично це призводить до утворення індивідуалізованого показника (наприклад, артикля) та деяких інших форм. Нарешті, на вищій фазі давнього номінативного ладу різниця між суттєвими та несуттєвими ознаками стає досить відносною: будь-яку ознаку можна розуміти тепер як суттєву та несуттєву.

С. Д. Кацнельсон констатує: «розкладення давнього предикативного атрибута відбивається не лише на морфологічному розвитку імені, але й на категорії дієслова» [3, с. 170]. Він має на увазі той факт, що з низки дієслів, які сполучаються на давній ступені з предикативним атрибутом, з часом виділяються особливі розряди копулятивних дієслів (дієслів неповного висловлювання), що сполучаються лише з предикативним іменем.

Розглянуті діахронічні універсалії у викладі С. Д. Кацнельсона ми вважаємо найбільш суттєвими й цікавими у науковій творчості ученого у так званій першій період (20-і – 50-і рр. ХХ ст.) дослідження діахронічних універсалій.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу концепции С. Д. Кацнельсона относительно лингвистических универсалий вообще и диахронических универсалий в частности на фоне существующих взглядов в области исследуемой проблемы. Показаны ступени эволюции универсологической мысли языковеда. Продемонстрированы наиболее интересные результаты универсологических поисков ученого. Доказано, что С. Д. Кацнельсон не только предлагает собственное видение ряда языковых универсалий, но и прогнозирует своим научным творчеством выявление диахронических универсалий.

Ключевые слова: лингвистические универсалии, диахронические универсалии, синхронические универсалии.

SUMMARY

The article deals with the analysis of S. D. Katsnelson's conception which is connected with linguistic universals generally and diachronic ones particularly against a background of other views in the range of problem under study. The stages of evolution of the linguist's universelological thought are shown. The most interesting results of the scientist's searches are demonstrated. It is proved that S. D. Katsnelson not only proposes his own vision of a number of linguistic universals, but also he forecasts by his research work the detection of diachronic universals.

Key words: linguistic universals, diachronic universals, synchronic universals.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гринберг, Дж. Меморандум о языковых универсалиях [Текст] / Дж. Гринберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкинс // Зарубежная лингвистика. II / Общ. ред. В.А. Звегинцева, Б.А. Успенского, Б.Ю. Городецкого. – [3-е изд.]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1999. – С. 118—131.
2. Гухман, М. М. Типологические исследования [Текст] / М. М. Гухман // Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1968. – С. 72—90.
3. Кацнельсон, С. Д. Общее и типологическое языкознание [Текст] / С. Д. Кацнельсон // С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1986. – 298 с.
4. Кочерган, М. П. Основи зіставного мовознавства [Текст] / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.